

**MUHAMMAD RIZO OGAHIY TARIXIY ASARLARIDA FE’L
SINONIMIYASINING LINGVOPOETIK TAHLILI**

Matyakubova Surayyo Abdullayevna,
Xorazm Ma’mun akademiyasi tayanch doktoranti
E-mail: matyokubovasurayyo7@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr o‘zbek adabiyotining yirik vakili Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy asarlarida fe’l sinonimiyasining lingvopoetik xususiyatlari ilmiy asosda tahlil etilgan. Tadqiqotda Zubdat ut-tavorix, Shohidi iqbol, Gulshani davlat, Jome’ ul-voqeot va Firdavs ul-iqbol asarlari lingvopoetik material sifatida tanlanib, ularning leksik-semantik tizimidagi sinonimik fe’llar semantik, stilistik va kontekstual jihatdan o‘rganiladi. Tahlil natijalariga ko‘ra, Ogahiy sinonimik fe’llardan nafaqat uslubiy boylik sifatida, balki tarixiy nasrning badiiy-estetik yaxlitligini ta’minlovchi vosita sifatida foydalangan.

Kalit so‘zlar: Ogahiy, tarixiy nasr, fe’l sinonimiyasi, sinonimik qator, graduonimiya, dominant, lingvopoetika, kontekstual tahlil, o‘zbek adabiy tili tarixi.

Abstract

This article provides a linguistic and poetic analysis of verb synonymy in the historical prose of Muhammad Rizo Agahi, a prominent representative of 19th-century Uzbek literature. The study focuses on five major works — Zubdat ut-tavorix, Shohidi iqbol, Gulshani davlat, Jome’ ul-voqeot and Firdavs ul-iqbol. Synonymous verbs are examined from semantic, stylistic, and contextual perspectives. The results show that Agahi used verb synonymy not only as a means of lexical enrichment but also as a stylistic tool ensuring the compositional and aesthetic integrity of historical prose.

Keywords: Agahi, historical prose, verb synonymy, synonymic series, graduonymy, dominant verb, linguistic poetics, contextual analysis.

Аннотация

В статье проводится лингвопоэтический анализ глагольной синонимии в исторических произведениях Мухаммадризо Агахи — видного представителя узбекской литературы XIX века. В качестве материала исследования выбраны произведения. Глагольные синонимы рассматриваются в семантическом, стилистическом и контекстуальном аспектах. Результаты показывают, что использование глагольной синонимии у Агахи служит не только средством языкового обогащения, но и инструментом создания художественно-эстетического единства исторической прозы.

Ключевые слова: Агахи, историческая проза, глагольная синонимия, синонимический ряд, градуонимия, доминанта, лингвопоэтика, контекстуальный

анализ.

KIRISH

XIX asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotida Muhammad Rizo Ogahiy o'zining tarixiy nasrlari bilan alohida o'rin tutadi. Uning asarlari nafaqat tarixiy ma'lumotlarni ifodalaydi, balki o'z davrining til, uslub va badiiyat imkoniyatlarini yuksak darajada aks ettiradi. Ayniqsa, Ogahiy nasrida fe'l sinonimiyasining keng qo'llanishi adabiy til boyligining namoyonidir. Xususan, fe'l sinonimiyasi masalasi o'zbek tilshunosligida E. Begmatov [1], A. Hojiyev [2], M. Mirzaev [3], N. Normatov [4] kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Biroq Ogahiy asarlaridagi sinonimik fe'llarning lingvopoetik vazifasi maxsus tadqiqot mavzusi sifatida kam yoritilgan. Ushbu maqola ana shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi — Ogahiyning tarixiy asarlarida fe'l sinonimiyasining semantik va stilistik

Metodlar: tavsifiy-tahliliy, kontekstual, komponent tahlil, lingvopoetik yondashuv.

Tadqiqot sinonimiya nazariyasi (Lyons, 1995 [10]; Ullmann, 1962 [11]) hamda graduonimiya va dominanta konsepsiyalariga (Begmatov, 1970 [1]; Mirzaev, 1984 [3]) asoslanadi.

Sinonim so'zlar orasidagi semantik yaqinlik, ularning graduonimik qatorida joylashuvi va dominanta fe'lining umumiy ma'no yadrosi sifatida namoyon bo'lishi nazariy poydevor sifatida qabul qilinadi. Masalan, “aytmoq – demoq – so'zlamoq – bildirmoq” qatori dominanta “aytmoq” atrofida to'planib, Ogahiy nasrida turli konnotativ ma'nolar hosil qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Fe'l sinonimiyasining umumiy ko'rinishlari.

Ogahiy nasrida sinonimik fe'llar ko'pincha harakatning darajasi, ohangi va uslubiy tusini ifodalash uchun qo'llanadi. Misol uchun, “Podsho farmon berib, amr ayladi, buyurdi va ogohlantirdi” (Zubdat ut-tavorix) kabi kontekstlarda “buyurdi” dominanta, “amr ayladi”, “ogohlantirdi” esa uslubiy intensifikator sifatida kelgan [5, 44-b.]. Ogahiy matnlarida “aytmoq – so'zlamoq – bayon qilmoq” qatori tarixiy shaxslarning nutqini ifodalashda keng qo'llanadi.

Masalan: “Amir bu so'zni aytib, yig'lashga tutildi” (Shohidi iqbol).

“Vazir bu voqeani bayon qilib, huzurdan chiqdi” (Zubdatu-tavorix).

Bu yerda “aytmoq” oddiy axborot yetkazishni bildirsa, “bayon qilmoq” rasmiy va tarixiy nutqqa xos bo'lgan ifoda kuchini oshiradi.

2. Semantik-sintaktik tahlil

Fe'l sinonimlari Ogahiy nasrida uch asosiy semantik maydonga birlashadi:

Buyruq fe'llari: buyurmoq, farmon bermoq, amr aylamoq, ogohlantirmoq, ta'kidlamoq;

Nutq va axborot fe'llari: aytmoq, demoq, so'zlamoq, marhamat qilmoq, ixtiro qilmoq;

Harakat va holat fe'llari: yurmoq, bordi, yo'naldi, qadamladi, safar qildi.

Bu fe'llar ko'pincha tarixiy voqealar tasvirida uslubiy intensivlik va badiiy dinamikani ta'minlaydi [6, 75-b.]

3. Graduonimiya va dominanta

Fe'l sinonimlarida sinonimlik darajasi (graduonimiya) Ogahiy uslubida juda muhim o'rin tutadi. E. Begmatov ta'riflaganidek, “graduonimiya sinonimik qatordagi ma'nolarning intensivlik darajasiga asoslanadi” [1, 68-b.] Ogahiy nasrida bu tamoyil, ayniqsa, buyruq bildiruvchi fe'llarda seziladi:

“Buyurdi – farmon berdi – amr ayladi – ogohlantirdi – ta'kidlab o'tdi” kabi qatorda semantik kuchayish gradatsiyasi kuzatiladi. Bundan tashqari,

Qo'zg'al-di – bosh ko'tardi – isyon qildi” qatorida ham yuqoridagi holatlar aks etgan:

— “Qo'zg'almoq” – umumiy harakat;

— “Bosh ko'tarmoq” – obrazli, xalq ifodasi;

— “Isyon qilmoq” – siyosiy-rasmiy ohangli birlik.

Bu ko'rinish Ogahiy tarixiy matnlarida voqealarning dramatizmini oshiradi [Mahmudov, 2010, 45-bet].

“Urushmoq – jang qilmoq – g'azot qilmoq” qatorida “g'azot qilmoq” dominanta sifatida ishlatiladi. Chunki u diniy va ijtimoiy ma'noni o'zida mujassamlashtiradi:

“Sulton lashkar bilan g'azot qildi va g'alaba topdi” (Riyozi-d-davla)

Bu yerda fe'l sinonimiyasi tarixiy kontekst bilan uyg'unlashib, til va tafakkurning estetik qimmatini ochadi.

4. Lingvopoetik tahlil

Ogahiy sinonimik fe'llardan ritmik, ekspressiv va emotsional ta'sir yaratish uchun mohirona foydalangan. Masalan, “Shohidi iqbol” asarida:

“Shoh amr aylab, lashkarni harakatga soldi, yurish boshladi, fath quvonchi ila oldinga yurdi.”

Bu yerda “harakatga soldi”, “boshladi”, “yurdi” fe'llari bitta semantik maydonga mansub bo'lib, kontekstual sinonimiyani vujudga keltiradi [7, 112-b.].

Ogahiy fe'l sinonimiyasidan obrazli vosita sifatida foydalanadi. Jumladan, “yurdi – qadam bosdi – harakat qildi” (biror safar bayonida). “Yurdi” – oddiy; “qadam bosdi” – poetik; “harakat qildi” – rasmiy tusdagi birlik. Bu jihat N. Mahmudov ta'biri bilan aytganda, “matnning uslubiy darajalarini ifodalovchi semantik o'yin”dir. [Mahmudov, 2010, 63-bet].

5. Fe'l sinonimlarining badiiy funksiyasi.

Ogahiy tarixiy nasrida sinonimik fe'llar badiiy ritmni saqlaydi (parallel strukturalar orqali), obrazning ruhiy holatini ochadi, matnga tarixiy uslubiy rang beradi.

Misol uchun, “Gulshani davlat”da:

“Sulton iztirob ila o'yladi, fikr qildi, mulohaza yuritdi, so'ng qaror chiqardi.”

Bu qatorda har bir fe'l ruhiy jarayonning bosqichma-bosqich kuchayishini ko'rsatadi [8, 93-b.].

6. Sinonimik qatordagi tarixiylik.

Ogahiyning fe'l tizimi o'z davrining siyosiy va madaniy muhitini aks ettiradi.

“Farmon berdi – amr ayladi – buyurdi” kabi qatorlar feodal boshqaruvdagi nutq tizimining lingvistik izlarini ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Ogahiyning fe'l sinonimlari ma'no aniqligi va uslubiy noziklikni ta'minlaydi, fe'l sistemasi orqali tarixiy nutqni jonlantiradi, graduonimiya yordamida semantik bosqichlilikni beradi, dominanta fe'l matnning semantik yadrosi sifatida xizmat qiladi.

Shu jihatdan Ogahiy uslubi o'z davrida nasrda fe'l sinonimiyasini badiiy vosita darajasiga ko'targan ilk namunalardan biridir [9, 51-b.].

XULOSA

Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasi leksik boylik, badiiy uslub va tarixiy nutq uyg'unligining ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi. Sinonimik fe'llar orqali muallif tarixiy shaxslarning ruhiy holatini, siyosiy voqealarning dinamikasini va matnning kompozitsion tuzilishini ta'sirchan tasvirlay olgan. Ogahiy sinonimik fe'llarni qo'llashda nafaqat til imkoniyatlarini, balki estetik sezgi va uslubiy uyg'unlikni ham namoyon etgan. Shu bois uning asarlaridagi fe'l sinonimiyasi o'zbek til tarixining lingvopoetik taraqqiyotida muhim bosqich hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бегматов, Э. Р. Ўзбек тилида синонимия масалалари. – Тошкент: Фан, 1970. – 180 б.
2. Хожиев, А. Лингвистик терминлар изохли луғати. – Тошкент: Университет, 2002. – 456 б.
3. Мирзаев, М. Лексик синонимлар системаси ва уларнинг услубий функцияси. – Тошкент: Фан, 1984. – 210 б.
4. Норматов, Н. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Университет, 2005. – 256 б.
5. Хожиев, А. Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 680 б.
6. Мадвалиев, А. (2001). Синонимия назарияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи.
7. Маҳмудов, Н. (2010). Ўзбек тилининг семантик тизими. Тошкент: Фан.
8. Сафаров, Ш. (2008). Нутқнинг прагматик таҳлили. Тошкент: Фан.
9. Расулов, Р. (2018). Тил ва услуб: назарий асослар. Самарқанд: СамДУ нашриёти.
10. Ogahiy, M. R. Zubdat ut-tavorix. – Qo'lyozma. O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondi.
11. Ogahiy, M. R. Shohidi iqbol. – Qo'lyozma. O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondi.
12. Ogahiy, M. R. Gulshani davlat. – Qo'lyozma. O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondi.
13. Ogahiy, M. R. Firdavs ul-iqbol. – Qo'lyozma. O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondi.